

Toe NÕMM

22. EESTI TERRITORIAALLASKURKORPUS AASTAIL 1940—1941

Eesti Vabariigi sõjaväe isikkoosseisu ja relvvarustuse baasil formeeritud 22. territoriaallaskurkorpuse oli ainuke eesti regulaarväeosa Punaarmee aastail 1940—1941. Põhjalikult on kirjutatud selle väekoondise lahingutegevusest, sõjameeste kangelaslikkusest ning partei-poliitilisest tööst.¹ Seepärast pööratakse käesolevas artiklis peatähelepanu seni vähe või üldse mitte valgustatud küsimustele (relvastus, isikkoosseis, kaotused).

1940. aasta juuni lõpust augustini piirdusid olulisemad muudatused Eesti armee selle ümbernimetamisega Eesti Rahvaväeks ja ülemjuhataja, staabiülema ning sõjaministri väljavahetamisega. Relvajõudude struktuur, isikkoosseis, relvastus jm. jäid samaks. Põhjalikud ümberkorraldused toimusid alles pärast Eesti võtmist NSV Liitu. Augusti lõpul algas kõigis kolmes Balti liiduvabariigis seniste sõjajõudude baasil territoriaallaskurkorpuste moodustamine. Nii Eestis, Lätis kui ka Leedus tehti see ühel ajal ning ühetaoliselt.

Vastavalt saadud korraldusele ilmus 29. augustil 1940 Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogu (ENSV RKN) otsus Eesti Rahvaväe ümberkorraldamise kohta 22. Eesti territoriaallaskurkorpuseks Balti Erisõjaväeringkonna (Balti ESR) alluvuses. Sõjaväe kogu relvastus, hooned ja muu varustus anti Punaarmee valdusse.² Eesti relvajõud likvideeriti. Kaotati armee juhtorganid ja väeliigid, asjaajamise ning varade üleandmiseks Punaarmeele moodustati likvideerimiskomisjonid.³ Kahediviisilise 22. Eesti territoriaallaskurkorpuse (korpuse) formeerimine lõpetati põhiliselt juba 1940. aasta septembri keskpaigaks. Laskurpolgud moodustati jalaväerügementide ja üksikute jalaväepataljonide ühendamise teel, senistest side- ja pioneeripataljonist ning õhu- ja tankitõrjediivisjonist said korpuse ning diviiside eriuksused. Korpuse lennueskadrilli kaader ja tehnika võeti Eesti lennuehitusest. Suur osa pärast 17. juunit oma kasarmutest väljaetatud väeosadest oli vahepeal asunud ajutistes majutuskohtades (koolimajades, ladudes ja mujal).⁴ Nüüd järgnes uus kolimine. Korpuse ja 180. diviisi staap ning korpuseväeosad jäid Tallinna. 180. diviisi laskurpolgud ja suurtükivägi paigutati laiali Põhja-Eestisse (Paidesse, Türi, Tapale ja mujale) ning 182. diviisi osad Lõuna-Eestisse (Tartusse, Elvasse, Võrru, Petserisse).

Korpuse komandöriks sai senine sõjavägede juhataja kindralmajor G. Jonson ja ka korpuse väeosade etteotsa määrati endise Eesti sõjaväe vanemad ohvitserid, kõik korraliku sõjaväelise hariduse ning arvestatavate juhtimiskogemustega (tab. 1). Diviiside, laskur- ja suurtükipolkude ülemad olid varem enamikus teeninud sõjaväeringkondade ülemate või diviiside ning suurtükiväegruppide komandöridena. Seevastu kogu poliitkoosseis saadeti korpusesse Punaarmees, samuti nimetati väeosade ja allüksuste juhtide asetäitjateks Punaarmee ohvitserid.⁵ Eestlastest juhtkond

¹ Eesti rahvas Nõukogude Liidu Suures Isamaasõjas 1941—1945. 1. Tln., 1971, 204—267; Kangelaslikud kaitselahingud Porhovi, Dno ja Staraja Russa lähistel. Koost. A. Pähkli-mägi. Tln., 1971; *Larin, P.* Lahingud Eestis 1941. aastal. Tln., 1962, 123—140; Suure võitluse algus. Mälestusi Suure Isamaasõja esimestest kuudest. Tln., 1965.

² Eesti NSV Oktoobrirevolutsiooni ja Sotsialistliku Ülesehitustöö Riiklik Keskarhiiv (ENSV ORKA), f. 511, n. 1, s. 530, l. 76, 77.

³ ENSV ORKA, f. 498, n. 17, s. 8, l. 209—213.

⁴ ENSV ORKA, f. 495, n. 12, s. 207, l. 93—107; s. 285, l. 3—9.

⁵ NSV Liidu Kaitseministeeriumi Keskarhiiv (KMA), f. 867, n. 2, s. 2, l. 1, 4, 5, 7, 9, 21.

22. Eesti territoriaallaskurkorpuse juhtivkoosseis

	Kuni juunini 1941	22. juunil 1941
22. territoriaallaskurkorus:		
komandör	kindralmajor G. Jonson *	kindralmajor A. Ksenofontov **
komissar	brigaadikomissar A. Bagnjuk ***	brigaadikomissar A. Bagnjuk
staabiülem	polkovnik M. Tuisk	polkovnik I. Ledjov
180. laskurdiviis:		
komandör	kindralmajor R. Tomberg	polkovnik I. Missan
komissar	polgukomissar L. Jevdokimov	polgukomissar L. Jevdokimov
staabiülem	kindralmajor A. Kasekamp	alampolkovnik M. Mihhailovski
182. laskurdiviis:		
komandör	kindralmajor J. Kruus	polkovnik I. Kurõšev
komissar	polgukomissar S. Orlov	polgukomissar S. Orlov
staabiülem	polkovnik J. Kurvits	polkovnik I. Pjatnitski

* Veebruarist 1941 kindralleitnant.

** Sõja algul täitis komandöri kohuseid kindralmajor M. Duhhanov.

*** Septembris 1940 oli brigaadikomissar V. Mžavanadze.

määrati esialgu kohtadele ajutiste kohusetäitjatena, juurdeantud poliit-töötajad ning komandöride asetäitjad Punaarmee aga põhikohaga.⁶ Probleeme tekkis senise juhtivkoosseisu paigutamise ja vanemohvitseri teenis Eesti sõjaväes rohkem kui korpusele ette nähtud, pealegi täideti osa kohti Punaarmee komandöridega. Sellepärast tuli poliitilisel põhjusil vallandatuile ning arreteerituile lisaks osa juhtivkoosseisu erru saata teenistuskohade puudumise tõttu. Suuremad vallandamised algasid juba 31. augustist.⁷ Kokku vallandati 1940. aasta teisel poolel kuni 400 eesti ohvitseri.⁸ Viimased 72 ülekoosseisulist ohvitseri ning likvideerimiskomisjonide liiget lasti erru jaanuaris ja veebruari algupoolel 1941.⁹ Seevastu nooremohvitseri ei jätkunud. Sellepärast ülendati hulk allohvitseri 1940. aasta sügisel nooremleitnantideks. 15. novembril 1940 kinnitati eesti ohvitserid senises auastmes põhikohaga teenistusse.¹⁰ Korpuse kaheksa eesti kindrali auastmed kinnitati 29. detsembril 1940.¹¹ 2. novembril anti ka 1563 nooremkomandöri Punaarmee vanema või seersandi nimetus.¹² 370 allohvitseri auastmeid ei kinnitatud ning nad jäid edasi teenima ohvitseri kohusetäitjatena, veltveebliitena või allohvitseridena. Osa nooremkomandöre vallandati novembris.¹³

Korpust pidi vähemalt 1. jaanuarini 1941 ülal peetama vabariigi rahadest. Seetõttu koostas ENSV RKN 1940. aasta viimase nelja kuu peale ka Eesti viimase sõjaelarve, kokku 17 326 360 krooni väärtuses.¹⁴ Kuulõikes varasematest aastatest tunduvalt suurema rahaeralduse tingis vajadus korpuse uusi majutuskohti omandada ja sisse seada ning tõsta ohvitseride palka ja sõdurite toidunorme. Kuid ootamatult saabus 12. detsembril 1940 Balti ESR-i tagasiulatava jõuga korraldus viia korpus juba 16. novembrist

⁶ ENSV ORKA, f. 498, n. 17, s. 182, l. 255.

⁷ ENSV ORKA, f. 495, n. 5, s. 214, l. 153 jj.

⁸ ENSV ORKA, f. R-358, n. 2, s. 16, l. 10.

⁹ KMA, f. 867, n. 1, s. 21, l. 130.

¹⁰ KMA, f. 4629, n. 59 196c, s. 1, l. 1.

¹¹ Kangelaslikud kaitselahingud, 8.

¹² KMA, f. 867, n. 2, s. 6, l. 80.

¹³ ENSV ORKA, f. R-330, n. 1, s. 2, l. 148.

¹⁴ ENSV ORKA, f. 498, n. 17, s. 72, l. 84–87.

NSV Liidu finantsalluvusse.¹⁵ Palgad, varustamine ja toitlustus ühtlustati nüüd Punaarmee normidega. Kehtima jäi endine, Eesti sõjaväe vormiriietus, millelt eemaldati õlakud ning õmmeldi peale Punaarmee eraldusmärgid.¹⁶

Teenistus korpuses oli pingeline. Isikkoosseisuga ainult 2/3 ulatuses komplekteeritud väekoondises tuli hooldada suurt hulka varustust ja hobuseid, lisaks vajasis majutuspaigad täiendavat sisseseadmist. Keskeltläbi viiendik meestest viibis pidevalt puhkusel või komanderingus, olid aresti all või haiged.¹⁷ Ülejäänutest tuli komplekteerida enam kui tuhandemehe-line toimkond ning leida mitmesuguste jooksvate tööde tegijad. Igapäevastel õppustel sai viibida parimal juhul pool reakoosseisust. Õppekavad olid väga mahukad. Näiteks 1941. aasta veebruari- ja märtsikuule oli kokku ette nähtud 50 täisõppepäeva 382 tunniga ehk ligemale 8 tundi päevas,¹⁸ lisaks vene keele õppimine. Äärmiselt hõivatud oli ka ohvitserkond.¹⁹ Kõige ettenähtu täitmine ei olnud neis oludes reaalne. Ometi suudeti päris palju ära teha. Kui Balti ESR kontrollis 1941. aasta kevadel korpuse ettevalmistust, olid tulemused rahuldavad ja isegi head.²⁰ Kuid vajaka jäi praktilistest tegutsemiskustest välitingimusi. Enamik sõdureist oli aega teenima kutsutud 1939. aasta sügisel ja 1940. aasta kevadel. Suvel 1940 tõsisemat ettevalmistust välilaagrites ei toimunud, mistõttu praktilisi kogemusi jäi väheks. Suuri lootusi pandi selles osas 1941. aasta suvele, kui korpus pidi viibima Petserimaal välilaagris.

Lõplikult määrati korpuse vandeandmine Punaarmee aastapäevale 23. veebruarile 1941. Kokku pidi vande andma 9690 sõjaväelast, neist 1322 ohvitseri, 17 noorempoliitõõtajat ning 8351 alamväelast.²¹ Kogu korpuse rahvusliku koosseisu kohta ei ole autor andmeid leidnud, kuid ka vande andnud sõjaväelaste hulk peaks üpris täpselt vastama sellal väekoondises teeninud endise Eesti sõjaväe ohvitseride ning sõdurite arvule. Seega moodustasid eesti sõjaväelased veebruari lõpul 94% kogu korpuse koosseisust.²² Juhtiv- ja poliitkoosseisu oli korpuses 1941. aasta algupoolel 2200 ümber.²³ Kui arvestada, et osa ohvitseride teenistukohti oli täidetud eesti allohvitseridega, siis moodustasid eestlased juhtivkoosseisust ligi kolmveerand.²⁴ Eesti vanemohvitseri (majoreid ja kõrgemaid) teenis 23. veebruaril korpuses 189 ja kapteneid 303.²⁵ Võrreldes 1939. aasta algul relvajõududes teeninute arvuga oli neid vastavalt 200 ja 121 võrra vähem.²⁶ Märtsist maini toimus korpuse põhikoosseisust vallandamisi vähe ning eesti ohvitseride arv jäi kuni juuni alguseni 1300 piiresse.

Seevastu reakoosseis kahanes järjekindlalt, sest Eestis, Lätis ja Leedus esimesel nõukogude aastal kutsealuste väkkekutsumist ei toimunud. Osa sõdureid teenis armees juba 1938. aasta lõpust ja 1939. aasta algusest ning nende teenistusaeg sai 1941. aasta alguseks täis nii Eesti Vabariigi kui ka NSV Liidu seaduste järgi. Korpuse juhtkond tegi asja kohta mitmeid järelepärimisi, kuid demobiliseerimine peatati Balti ESR-i direktiiviga kuni erikorralduseni.²⁷ Alles 28. aprillil saabus korraldus kõigi nende reameeste vabastamise kohta, kel 1. veebruariks 1941 täitus kaks

¹⁵ KMA, f. 867, n. 1, s. 20, l. 12; ENSV ORKA, f. R-329, n. 2, s. 1, l. 59, 62.

¹⁶ ENSV ORKA, f. R-329, n. 1, s. 1, l. 118.

¹⁷ KMA, f. 867, n. 1, s. 23, l. 45, 63, 64, 109.

¹⁸ ENSV ORKA, f. R-329, n. 1, s. 5, l. 7.

¹⁹ ENSV ORKA, f. R-358, n. 2, s. 26, l. 23.

²⁰ Eesti rahvas, 215.

²¹ KMA, f. 867, n. 2, s. 4, l. 40.

²² KMA, f. 867, n. 1, s. 22, l. 1—8, 37, 38.

²³ Samas, l. 1—8, 38; s. 23, l. 92—101.

²⁴ KMA, f. 1432, n. 2, s. 5, l. 3—99.

²⁵ KMA, f. 867, n. 2, s. 4, l. 40.

²⁶ ENSV ORKA, f. 495, n. 13, s. 58, l. 1—249.

²⁷ KMA, f. 867, n. 2, s. 6, l. 130.

aastat teenistust.²⁸ 1. maiks demobiliseeriti üle saja ajateenija. Lisaks vallandati korpusest 28. aprillil 57 alamväelast, põhjendades seda nõukogudevaenuliku meelsusega.²⁹ Jaanuaris—mais vabanes üpris palju ajateenijaid ka üksikult, peamiselt tervislikel ja perekondlikel põhjustel. 1. jaanuarist kuni 15. maini 1941 kahanes nooremkomandöride ja reameeste koguarv 672 mehe võrra.³⁰

Olulised muudatused korpuse isikkoosseisus leidsid aset mai lõpul ja juuni algul 1941. 27. mail saabus Balti ESR-i direktiiv, mille alusel tuli kohe demobiliseerida kõik aegateenivad nooremkomandörid ja reamehed, kel 1. juuniks täitub vastavalt kolm ja kaks aastat armeeteenistust.³¹ 7. juuniks demobiliseeritigi kokku 932 sõjaväelast.³² Nüüd jäi korpusesse ainult 9025 meest, neist 2246 juhtivkoosseisu ning 6779 nooremkomandöri ja reameest.³³ Samaaegselt toimusid põhjalikud ümberkorraldused eesti ohvitseride seas. 2.—10. juunini vallandati korpuse komandör, tema staabiülem, diviiside ja polkude komandörid, juhtivad suurtükiohvitserid ning mitmed teised vastutavatel teenistuskohadel olnud eestlased.³⁴ Kõik nad lähetati mitmesugustele juhtivkoosseisu kursustele Moskvas ja Gorkis. Suurem osa neist arreteeriti hiljem, sõja puhkemise järel. 14. juunil järgnes 240 eesti ohvitseri arreteerimine Petseri suvelaagris.³⁵ Lisaks toimus arreteerimisi ka alalistesse majutuspaikadesse jäänute hulgast. Nende juuni algupoole meetmetega kahanes eesti ohvitserkond vähemalt 300 võrra, eeskätt väeosade juhtivkoosseisu hulgast. Vabanenud kohad täideti kohe Punaarmee komandöridega. Pataljonide ja divisjonide eestlastest juhtide väljavahetamine jätkus ka hiljem.³⁶ Sõja alguseks jäi korpusesse umbes 7500 eesti sõjaväelast, sh. 1000 ohvitseri.

Juuni algul sõitis enamik korpuse isikkoosseisust Petseri suvisesse õppelaagrisse. Siin pidi vastavalt Balti ESR-i kavale väekoondisele antama 6301 meest täiendust, et komplekteerida korpus rahuaja täiskoo-seisuni.³⁷ 8.—10. juunini saabuski arvukalt nooremkomandöre ja kutsealuseid NSV Liidu teistest osadest, kuid nende hulk jäi esialgu planeeritust tunduvalt väiksemaks.³⁸ Sõja algusmomendil, 22. juunil oli korpuses ikka ainult 10 348 meest.³⁹ Korpuse isikkoosseisust sõja eel annab ülevaate tabel 2.

Algul, sügisel 1940 komplekteeriti korpuse relvastus täielikult Eesti sõjaväe relvvarustuse baasil. Vabanenud ja erinevate mudelite poolest kirjust suurtükipargist võeti üle suuremal arvul esindatud tüübid (76- ja 107-millimeetrised kahurid, 150- ja 152-millimeetrised Kruppi ja Schneideri haubitsad). Kasutusele võeti ka 1938.—1939. aastal soetatud uued tankitõrjekahurid ning osa moodsaid õhutõrjesuurtükke. Vintpüsse ja kuulipildujaid oli endises armees kaugelt üle korpuse vajaduste. Siin oluiks võimalik valida koguni kolme variandi vahel: kas 7,62-, 7,71- või 7,92-millimeetrise kaliibriga relvad. Siiski kehtestati korpuses käsirelvade osas segasüsteemi. 180. diviis sai 7,62-millimeetrised vene ja 182. diviis 7,71-millimeetrised inglise padrunitega töötavad püssid. Realiseerimata jäi kaasaegsem variant — kasutusele ei võetud enam kui 40 tuhat 7,92-milli-

²⁸ KMA, 614. suurtükipolgu fond, n. 18 322, s. 2, l. 8.

²⁹ KMA, f. 867, n. 2, s. 3, l. 72—80.

³⁰ KMA, f. 867, n. 1, s. 22, l. 1—8, 38, 64, 161, 169.

³¹ ENSV ORKA, f. R-328, n. 1, s. 47, l. 52; KMA, f. 867, n. 2, s. 3, l. 85.

³² KMA, f. 867, n. 2, s. 3, l. 87.

³³ Samas, l. 92—95; f. 867, n. 1, s. 23, l. 92—101.

³⁴ KMA, f. 867, n. 2, s. 2, l. 53—56, 73, 79—84.

³⁵ ENSV ORKA, f. R-358, n. 2, s. 26, l. 30.

³⁶ EKP Keskkomitee Partei Ajaloo Instituudi Arhiiv (EKPA), f. 32, n. 1, s. 15, l. 67; Kangelaslikud kaitselahingud, 126.

³⁷ KMA, f. 867, n. 2, s. 3, l. 91—95.

³⁸ KMA, f. 867, n. 2, s. 6, l. 191, 192.

³⁹ KMA, f. 867, n. 1, s. 23, l. 109.

22. Eesti territoriaallaskurkorpuse isikkoosseis enne sõda *

	1. 01. 1941	1. 04. 1941	7. 06. 1941	Juuni lõpp 1941
Kokku korpuses, sealhulgas juhatus ja korpuseväe- osad	10 490	10 077	9025	29 000
180. diviis	2 219	2 124	1612	...
182. diviis	4 177	4 011	3781	...
	4 094	3 942	3632	...

* KMA, f. 867, n. 1, s. 22, l. 1—8, 37, 38, 64, 92, 161, 169; s. 23, l. 95, 96; f. 867, n. 2, s. 3, l. 92—95. Arvestatud ei ole korpuse tribunali, prokuratuuri ja eriosakonda (kokku mõnikümmend inimest), mille kohta puuduvad täpsed andmed. Lisaks lahingkoosseisule teenis korpuses kesktlābi 150 vabapalgalist isikut.

meetrist Mauseri püssi ja tuhandet Browningu kuulipildujat, mis kõik olid igati moodsad ning tehaseuued.⁴⁰ See Poolast pärit relvapartii jäi Eestisse seoses II maailmasõja algusega. 1940. aasta kevadel oli neile juurde ostetud ka ligi 10 miljonit padrunit.⁴¹ Küll aga arvati nimetatud võõrast relvapartiist korpuse relvastusse ülimoodsad 40-millimeetrised Bofors õhutõrjekahurid ja vananenud 114-millimeetrised haubitsad. Eesti lennuväe baasil formeeritud korpuse lennueskadrillis oli 20 lennumasinat (5 Henschel Hs 126, 7 Hawker «Hart», 1 Avro «Anson» ning 7 õppemasinat PTO-4, PON ja Miles «Magister».)⁴² Ülejäänud (sh. 4 hävitajat Bristol «Bulldog») jäid Balti ESR-i valdusse. Väljaõppinud eesti lendureid oli eskadrillis 57.⁴³

Korpuse relvastamisest ülejäänud sõjavarustuse saatus ei ole täpselt teada. Et kogu Eesti armee ladudes sisalduv läks juba augusti lõpul Punaarmee kontrolli alla, puudub korpuse dokumentatsioonis asjast terviklik ülevaade. Lahingutehnika ja laskemoona saamiseks tuli iga kord taotleda orderit sõjaväeringkonnast.⁴⁴ Lisaks suurele hulgal käsirelvadele kadusid vaateväljalt ka Eestis toodetud 20-millimeetrised poolautomaatsed tankitõrjepüssid, 37-millimeetrised ja osa 75-millimeetrise saksa moodsaid õhutõrjekahureid. Arvelolnud püstolkuulipildujaist jõudis korpusesse ainult üksikuid. Eestist viidi ära kõik soomusrongid ning enamik soomusautodest ja tankidest (viimased veebruaris 1941 Daugavpilsis⁴⁵).

1941. aastal hakkas korpus relvi saama ka Punaarmee. Jaanuari lõpul ja veebruaris saabus suuremal hulgal 76-millimeetrise välikahureid ja 45-millimeetrise tankitõrjesuurtükke. Kui viimased olid täiesti rahuldavate omadustega, siis välisuurtükid olid vananenud tüüpi ning tugevasti pruugitud, osa 76-millimeetrise relvi pärines koguni I maailmasõja ajast.⁴⁶ Paremaid relvi sai ainult 614. korpuse suurtükipolk. Kokku täienes korpuse relvastus 1941. aasta alguskuudel 115 45-millimeetrise tankitõrjekahuri ja 110 välisuurtüki võrra.⁴⁷ Üldarvult oli väekoondises nüüd suurtükke ettenähtust rohkemgi, kuid eriti laskurdiviiside relvastus ei vastanud endiselt aja nõuetele. 57% suurtükipargist moodustasid 76-millimeetrised kahurid, võimsaid 122- ja 152-millimeetrise relvi oli alla normi.

⁴⁰ ENSV ORKA, f. 498, n. 13, s. 712, l. 333 jj.

⁴¹ Samas, l. 30, 63.

⁴² KMA, f. 867, n. 1, s. 20, l. 12.

⁴³ Samas.

⁴⁴ ENSV ORKA, f. R-329, n. 2, s. 2, l. 5.

⁴⁵ KMA, f. 867, n. 2, s. 8, l. 2.

⁴⁶ ENSV ORKA, f. R-328, n. 1, s. 59, l. 21, 40.

⁴⁷ KMA, f. 867, n. 1, s. 22, l. 47—57, 161, 162, 169—171, 187, 188.

22. Eesti territoriaallaskurkorpuse relvastus enne sõda *

	1. 09. 1941**	1. 01. 1941	1. 04. 1941
Vintpüssid ja karabiinid	137 841	27 800	27 855
Püstolkuulipildujad	394	22	19
Kuulipildujad	4 714	1 484	1 544
Tankitõrjepüssid	13	3	—
Tankitõrjekahurid	48	47	164
Õhutõrjekahurid (moodsad)	38	32	32
Miinipildujad	35	57	56
Välisuurtükid	232***	153	261
Tankid	16	—	—
Tanketid	6	6	—
Soomusautod	23	8	10
Soomusrongid	3****	—	—
Lennukid	44	20	20

* ENSV ORKA, f. 498, n. 18, s. 7, l. 1—4; s. 13, l. 1—4; s. 31, l. 1, 2; s. 34, l. 1, 2; s. 35, l. 3; s. 38, l. 1; s. 42, l. 1; KMA, f. 867, n. 1, s. 22, l. 50—57, 161, 162, 169—171, 187, 188.

** Eesti Rahvaväes arvel olnud relvastus korpuse loomise eel. Üldarvude sisse on arvatud ka Eestisse jäänud võõrad relvad (40 459 püssi, 1176 kuulipildujat, 23 114-millimeetrise suurtükki ja 12 40-millimeetrise automaatõhutõrjekahurit). Arvestatud ei ole EKP valduses olevaid relvi (23 638 püssi ja 27 kuulipildujat).

*** Lisaks seisid ladudes 25 täiesti vananenud suurtükki.

**** Kokku 42 suurtükiga.

Samal ajal olid Punaarmees moodsad harulafeti ja suure laskekaugusega võimsad suurtükid juba üldlevinud. Miinipildujaid leidis korpuses ainult veerand ettenähtust.⁴⁸ Vanale tasemele jäi ka automaatkäsirelvade ja õhutõrjevahendite hulk. Puudus võimalus varustust välisriikidest juurde hankida. 1930. aastate lõpul tellis Eesti valitsus ainult maailma kõige moodsamaid relvi, kuid seoses II maailmasõja alguse ja 1940. aasta juunisündmustega jäi suurem osa tellitust saamata («Spitfire»-hävitajad, automaatõhutõrjekahurid, välihaubitsad, raadiojaamad).⁴⁹ Muutusi korpuse relvarustuses toimus veel ka 1941. aasta juunis. Osa 45-millimeetrise tankitõrjekahureid ja 40-millimeetrise õhutõrjekahureid tuli juuni keskpaiku saata Riiga.⁵⁰ Korpuse relvastust enne sõda tutvustab tabel 3.

Juba sõja esimesel päeval allutati 22. korpus Leningradi Sõjaväeringkonnale ning määrati Eesti põhjaranniku kaitsele.⁵¹ Kuid ettenähtud positsioonidele väekoondis asuda ei jõudnud. Senine plaan muudeti ning korpus saadeti Eestist ära Põhovi piirkonda. On raske oletada, kui suurt osa etendas siin usaldamatus eestlaste vastu. Ilmselt sai siiski otsustavaks üldise olukorra kiire halvenemine. Leningradi suuna kaitse oli tähtsam kui Eesti hoidmine. 27.—28. juunil alustasid korpuse väeosad kahel marsruudil (üle Narva ja Petseri) liikumist Põhovi alla.⁵² Juuli alguspäevil koonduti ning võeti sisse kaitse Põhovi linnast läänes. Korpus allutati 11. armeele.

Kohe sõja algul (23.—26. juuni) saabus korpusesse arvukas täiendus NSV Liidu teistest osadest. Sellega kasvas väekoondise isikkoosseis 29 000

⁴⁸ KMA, f. 867, n. 1, s. 22, l. 187; f. 357, n. 5973, s. 3, l. 3.

⁴⁹ ENSV ORKA, f. 498, n. 13, s. 134, l. 52—61; f. 498, n. 14, s. 564, l. 45, 47; f. 498, n. 17, s. 71, l. 315.

⁵⁰ ENSV ORKA, f. R-328, n. 1, s. 59, l. 178; EKPA, f. 32, n. 1, s. 15, l. 84.

⁵¹ KMA, f. 867, n. 1, s. 3, l. 1.

⁵² Eesti rahvas, 218.

meheni,⁵³ mis vastas uuele, sõjaaja koosseisule. Kuid eesti sõjameeste (7500 meest) osakaal korpuses langes sellega 75%-lt 26-le. Eestist lahkumisel deserteeris umbes 300 eestlast, sh. 180. diviisist 153 ja 415. sidepataljoni 64.⁵⁴ Seega jõudis Porhovi alla kuni 7200 eesti ohvitseri ja sõdurit. Saksa okupatsiooni ajal pakutud arv — 5500 eestlast — on ilmselt mitteametlik. Arvatavasti on siin juba maha arvatud esimestes suurtes lahingutes vangilangenud.

Eestist lahkumisel jäi maha ka osa laskemoona ja relvi, sh. 37-millimeetrised tankitõrjekahurid. Korpuse 103. õhutõrjediivisjon eraldati korpusest ning eestlased saadeti sellest ära,⁵⁵ diviisjon ise tegutses edaspidi Eestis ja Leningradi all.⁵⁶ Lennueskadrilli lennukid jäid Tallinna. Augustis, vastase lähenemisel linnale purustasid need oma väed.

Ei ole põhjust kahelda absoluutse enamiku eesti sõjaväelaste saksa-vaenulikus meelsuses ja võitlusvalmiduses. Küll aga avaldas mõju sõjaeelsel aastal Eestis toimunu. Oma osa etendas eestlaste suhtumisele korpuses levinud kahtlustav hoiak Punaarmee juhtivkoosseisu poolt. Selle ning natsionalismikartuse kohta leidub arvukalt näiteid poliitettekannetes ning parteikoosolekute protokollides. Mõnikord ületas umbusaldus ilmselt ka tollaegsed raamid. Näiteks ei tahetud enne sõda 182. diviisis kutsuda kõigile parteiüritustele alati isegi eestlastest partei liikmekandidaate.⁵⁷ Ka tuleb säilinud loengutekstide ning poliitõppe kavade sisu põhjal järeldada, et need ei saanud eestlastest isikkoosseisu hulgas anda soovitud tulemusi. Vastastikune usaldamatus süvenes tunduvalt seoses korpuse juhtivkoosseisu väljavahetamise, eriti aga ohvitseride massilise arreteerimise järel. Hirmuõhkkond tekitas poliitilist silmakirjalikkust. Sõja puhkemise järel tugevdati kontrolli eestlastest sõjaväelaste üle. Kohati viis see relvade või laskemoona ärakorjamise ja avaliku valve sisseseadmiseni.⁵⁸ Analoogiline olukord valitses ka teiste Balti vabariikide väeosades. Läti korpuses viis umbusaldamine pretseeditud meetmeni. Nimelt juba sõja ajal, 1. juulil suur osa läti sõjaväelasi lihtsalt demobiliseeriti kahtlustatuna nõukogudevaenulikkuses.⁵⁹ Halvasti mõjus eesti sõduritele ka korpuse väljaviimine Eestist, mida võis samuti tõlgendada umbusaldusavaldusena. Kõik kokku mõjutas kahtlemata suure osa eesti sõjameeste edasist käitumist.

22. territoriaalkorpuse lahingutegevus juulis-augustis 1941

Väegrupi «Nord» põhijõud, läbinud kahe nädalaga 500 km, jõudsid juuli alguspäevadeks Pihkva lähistele. Leningradist lahutas vastast nüüd 300 ja Novgorodist 200 km. Siin asuski kaitsele 11. armee, kelle koosseisu arvati ka 22. korpus. 5. juulist võttis korpus sisse kaitse peaaegu 50 km pikkusel lõigul 30—40 km Porhovi linnast läänes.

8. juulil alustas väegrupp «Nord» suurt pealetungi Leningradi ja Novgorodi suunas. Vastase 56. motoriseeritud korpuse pealöök 3. motoriseeritud tankidiviisi jõududega tabas Porhovi ees kaitset olevat 182. diviisi. 9. juulil murdis vastane 171. polgu lõigust kaitsest läbi ning vallutas 10. juuli ööseks Porhovi lääneosa, olles tunginud edasi enam kui 30 km. See sügav läbimurre paiskas 182. diviisi kaitse segamini. Osa allüksusi

⁵³ Eesti nõukogude entsüklopeedia. 2. Tln., 1987, 453.

⁵⁴ ENSV ORKA, f. R-358, n. 2, s. 26, l. 68; KMA, f. 357, n. 5984, s. 12, l. 127; 415. üksiku sidepataljoni fond, n. 6902c, s. 3, l. 1.

⁵⁵ KMA, f. 357, n. 5984, s. 12, l. 153.

⁵⁶ KMA, 103(92). üksiku õhutõrjediivisjoni fond, n. 724 939, s. 3 tervelt.

⁵⁷ KMA, f. 1432, n. 1, s. 103, l. 21.

⁵⁸ ЕКРА, f. 32, n. 1, s. 15, l. 67, 133.

⁵⁹ Савченко В. И. Латышские формирования Советской Армии на фронтах Великой Отечественной войны. Рига, 1975, 46.

löödi puruks, diviis põgenes üle Šeloni jõe Porhovist ida poole.⁶⁰ Kaotati suur osa relvadest, paljud mehed langesid või sattusid vangi. Tõsiseid kaotusi kandis ka 614. korpuse suurtükipolk.⁶¹ Tervena pääses ainult lõuna pool paiknenud ning suurest lahingust kõrvale jäänud 140. laskurpolk. 15. juuliks oli varem peaaegu täiskoosseisulisse 182. diviisi jäänud 6782 meest ehk umbes 60% algulga.⁶²

Muutusi korpuse isikkoosseisus juulis-augustis 1941 näitab tabel 4, relvastuses tabel 5.

Erinevalt 182. diviisist kandis lõuna pool asunud 180. diviis tunduvalt väiksemaid kaotusi. Tõsisemad lahingud pealetungiva Saksa 8. tankidiviisiga kestsid ainult 8. ja 9. juulil Mahnovka küla piirkonnas. Surunud 180. diviisi veidi tagasi, pööras vastane löögi põhja, piki Ostrov—Porhovi teed, sootamaks oma 3. motoriseeritud diviisi Porhovi all. Järgnevatel päevadel saavutas 180. diviis isegi edu ja võttis Mahnovka tagasi. Kui aga 11. juulil Saksa väed forsseerisid Šeloni jõe ja vallutasid lõplikult Porhovi, tuli liiga kaugele ette jäänud 180. diviisil samuti tagasi tõmbuda. Vastavalt armee staabi korraldusele taanduti ning asuti Dubrovka külast läänes ringkaitsesse. Diviis oli säilitanud piisava võitlusvõime. Lahingute esimese nädalaga kaotati ainult 711 meest ja 21 suurtükki.⁶³ Porhovi all 11. armee kaitse lammutanud Saksa 56. korpus pöördus nüüd kirdesse ning liikus edasi üle Soltsõ Novgorodi suunas.

Kokku kaotas 22. korpus oma esimeses lahingus nädalaga umbes 5000 meest, neist 4000 182. diviisist.⁶⁴ Lüüasaamise peapõhjuseks olid juhtkonna oskamatus kohaneda vastase taktikaga ning isikkoosseisu lahingukogenematus. Korpus asus positsioonidel hajutatuna pikal rindel, tühise kaitsesügavusega. See võimaldas vastasel ilma määrava jõudude ülekaaluta kitsas lõigus läbi murda ning edu arendada. Absoluutsel enamikul korpuse sõduritest puudus sõjakogemus. Tunduv osa juuni lõpus saabunud täiendusest oli nõrga väljaõppega ega tundnud korpuse relvatüüpe. Juba esimeses lahingus said paljud eestlased surma või langesid vangi. Omad järeldused tegi siin 11. armee juhtkond. Korpuse komissar A. Bagnjuk, 182. diviisi komandör I. Kurõšev ning komissar S. Orlov, samuti 614. korpuse suurtükipolgu komandör F. Magdjuk tagandati 12. juulil oma kohalt, diviiside juurde organiseeriti NKVD tõkestussalgad.⁶⁵ Võitlusvaimu tugevdamiseks täiendati korpust 60 poliit töötaja ning 600 kommunistiga Leningradist.⁶⁶ Täiendavalt lülitati korpuse koosseisu varem Läti 24. territoriaalkorpusesse kuulunud 183. laskurdiviis. Kuid väekoondise lahingupotentsiaali täielikult taastada ei suudetud. Juurdetulnud 183. diviis oli varasemates võitlustes kandnud raskeid kaotusi, 15. juulil oli selles ainult 3541 meest, suurtükivägi puudus peaaegu täiesti.⁶⁷ Tänu täiendustele ulatus korpuse sõjameeste arv 15. juulil küll 25 000-ni, kuid raskerelvade hulk ja tulejõud küündis ainult ühe täiskoosseisulise laskurdiviisi sõjaelse tasemeni.⁶⁸

Vahepeal liikus aga Saksa 56. korpus piki Šeloni jõe kiiresti Novgorodi peale. 13. juulil langes Soltsõ ning vastane jõudis kitsa kiiluna 50 km kaugusele Novgorodist. Kuid siin maksis kätte Wehrmacht 1941. aasta suve tavataktika — rünnata kitsal rindel ning liikuda kaugele edasi avatud tiibadega. Simski lähistelega jõudnud Saksa 56. korpust lahutas oma

⁶⁰ КМА, ф. 357, н. 5984, с. 12, л. 85.

⁶¹ КМА, ф. 357, н. 5984, с. 13, л. 38; 614. suurtükipolgu fond, н. 610 992, с. 1, л. 4.

⁶² КМА, ф. 357, н. 5973, с. 3, л. 6.

⁶³ КМА, ф. 1110, н. 1, с. 159, л. 30.

⁶⁴ КМА, ф. 357, н. 5973, с. 3, л. 2, 3.

⁶⁵ КМА, ф. 357, н. 5984, с. 12, л. 49, 50, 82; с. 13, л. 38.

⁶⁶ КМА, ф. 357, н. 5984, с. 12, л. 50; *Борьба за Советскую Прибалтику в Великой Отечественной войне 1941—1945*. Кн. I. Рига, 1966, 189.

⁶⁷ КМА, ф. 357, н. 5973, с. 3, л. 3.

⁶⁸ Samas, l. 3, 10, 14; *История военного искусства*. М., 1984, 416, 417, схема 55.

Tabel 4

22. Eesti territoriaallaskurkorpuse isikkoosseis 1941. aasta juulis-septembris *

	Korpuse juhatus **	180. diviis	182. diviis	Kokku ***
15. juuli	3346	11 407	6 782	21 535
20. juuli	2304	10 631	2942	15 877
30. juuli	2818	6 226	3698	12 742
10. august	2807	3 304	3119	9 230
20. august	1470	4 235	5801	11 506
1. september	1207****	5 350	6007	12 564
20. september	1165****	5 668	6149	12 982
1. oktoober	1165****	3 703	7465	12 333

* KMA, f. 357, n. 5973, s. 3, l. 2, 3, 6, 10, 14, 19, 24, 34, 40; f. 1110, n. 1, s. 159, l. 247; f. 1432, n. 1, s. 103, l. 44.

** Koos korpuseväeosadega, sh. 614. suurtükipolguga.

*** Ilma 183 diviisita.

**** Ainult 614. suurtükipolk.

Tabel 5

22. Eesti territoriaallaskurkorpuse relvastus 1941. aasta juulis-septembris *

	Kuulipildu- jad	Tankitõrje- kahurid	Välisuur- tükid	Miinipildu- jad
15. juuli				
180. diviis	566	58	73	84
182. diviis	17	14	6	7
614. suurtükipolk	...	—	20	—
Kokku	583	72	99	91
30. juuli				
180. diviis	140	27	27	33
182. diviis	21	5	14	9
614. suurtükipolk	4	—	28	—
Kokku	165	32	69	42
1. september				
180. diviis	35	8	31	2
182. diviis	33	1	21	9
614. suurtükipolk	6	—	20	—
Kokku	74	9	72	11
1. oktoober				
180. diviis	55	7	16	16
182. diviis	35	1	10	14
614. suurtükipolk	8	—	17	—
Kokku	98	8	43	30

* KMA, f. 357, n. 5973, s. 3, l. 3, 10, 24, 40; f. 1110, n. 1, s. 2, l. 21; f. 1432, n. 1, s. 68, l. 1—28.

vasak- ja parempoolselt naabrist — 41. korpusest ja 16. armeest 100—200 km.⁶⁹ Selle otsustas ära kasutada Looderinde juhatus ning anda 11. armeeaga 56. korpuse tiibadele vastulöök. Selleks sai 11. armee ka

⁶⁹ Анфилов В. А. Бессмертный подвиг. М., 1971, 356; Савченко В. И. Латышские формирования, 50.

täiendust. Põhja poolt alustas pealetungi tugev 16. laskurkorpus ja 21. tankidiviis, lõunast ründas vastu 183. diviis 22. korpusest. Pealetungi toetas 235 lennukit.⁷⁰ Teineteisele vastu liikuva lõuna- ja põhjagrupeeringu vägede ühine rünnakusihht oli Soltsõ ja sellest läände jääv Seloni jõe ala. Kõigist 11. armee lahinguüksustest (70 000 meest) rakendati pealetungil kolmveerandit.⁷¹ Eestist pärit diviisid vahetult Soltsõ vastu pealetungil ei osalenud. 182. diviis sai käsu rünnakuga läände tagasi võtta Porhov ning edasi 56. korpuse süvatagalasse tungida.

14. juulil üldpealetung Soltsõ suunas õnnestus. Ettetunginud vastase 8. tankidiviis haarati piiramisrõngasse, millest tal vaid raskete kaotustega õnnestus välja murda. Sakslased sunniti taganema 40 km, oht Novgorodile oli ajutiselt likvideeritud. See oli Looderinde esimene suurem võit ja üks väheseid edukaid suuri vastu pealetunge esimesel sõjakuul üldse. Seevastu nõrk 182. diviis ei suutnud oma ülesannet täita. Porhovi idaosa võeti algul küll tagasi, kuid edasine pealetung takerdus. Saksa suurtükiväe all kandis diviis raskeid kaotusi.⁷² Armee jättis siin piisava efektiivsusega kasutamata linnast 30 km lõunas paiknenud tugevama 180. diviisi. 14.—17. juulini korraldasid diviisi allüksused küll reide sakslaste tagalasse, kuid vajalikku kontsentreeritud lööki neil päevil ei toimunud.

Vastane tõi jõude juurde ning alustas 17. juulil 21. jalaväediviisiga Porhovi alt vastu pealetungi. Täiesti kurnatud 182. diviis ei suutnud 11. armee vasakut tiiba kaitsta ning pidi raskete tõrjelahingutega taganema üle Dno Morino lähiste. Dno langes 19. juulil käigult sakslaste kätte. See ulatuslik läbimurre Soltsõ suunal tegutsevate väeosade seljaltaha mõjutas kohe kogu 11. armee olukorda. Lisaks paiskas väegrupp «Nord» reservid lahingusse ka põhja pool. 16. laskurkorpus peatati, 183. diviisil tuli kaotustega taanduda. Verest tühjaks jooksnud 183. diviis, kuhu oli jäänud vaid 2000 meest ja 8 suurtükki, võeti rindelt maha ning saadeti ümberformeerimisele.⁷³ Ka Morino rajooni taganenud 182. diviis sai ennast koguda, sest vastase 21. diviis pöördus pärast Dno hõivamist kirdesse Soltsõ peale.

180. diviis käsutati tervikuna pealetungile alles 18. juulil, kui olukord Porhovi all kriitiliseks muutus. Kuid jõudude vaherkord oli selleks ajaks kujunenud juba vastase kasuks. Algul saatis rünnakut küll edu, kuid paaripäevaste lahingute järel tuli diviisil taanduda. Üle Seloni taganeti samuti Morino piirkonda, oma korpuse asukohta.

Et vastane oli 17.—19. juulil alustatud rünnakuga taas Novgorodi peale liikumas, organiseeris 11. armee 23. juulil uue vastu pealetungi Soltsõ suunal. Üldplaan oli sama, mis esimesel vasturünnakul. Põhjast ründas Soltsõ 16. laskurkorpuse kaks diviisi (30 000 meest, 267 välisuurtükki ja miinipildujat, 24 tanki ja soomusautot⁷⁴) ja lõunast äsja kohale saabunud 180. diviis (üle 10 000 mehe, 157 suurtükki ja miinipildujat⁷⁵). Viimast toetas veel kaks polku. Veidi hiljem lülitati paremal tiival lahingusse ka täienenud 183. diviis. 11. armee vasakut tiiba jäi jälle katma 182. diviis.

Algul oli pealetung taas edukas, vastane kandis tõsiseid kaotusi. 180. diviis liikus edasi 25 km ning jõudis Seloni jõe lõunakaldale. Kuid Soltsõ esimese pealetungi edu korrata ei õnnestunud. Vastane grupeerus kiiresti ümber ning järgnes sama, mis esimesel pealetungil. Jälle anti halvav löök 11. armee tiivale 182. diviisi lõigus Morino piirkonnas, suund itta ja kirdesse. Lõplikult väljakurnatud 182. diviis (20. juulil 2942 meest

⁷⁰ История второй мировой войны 1939—1945. 4. М., 1975, 46.

⁷¹ КМА, ф. 357, п. 5973, с. 3, л. 6.

⁷² КМА, ф. 357, п. 5971, с. 15, л. 10.

⁷³ КМА, ф. 357, п. 5971, с. 23, л. 21; п. 5973, с. 3, л. 6; п. 5984, с. 12, л. 12, 161.

⁷⁴ КМА, ф. 357, п. 5973, с. 3, л. 6.

⁷⁵ Samas.

(tab. 4), 28 kuulipildujat ja 13 kergelt välisuurtükki⁷⁶) sunniti taganema. Saksa 30. ja 126. jalaväediviis tungisid taas Soltsõ suunal sõdiva lõunagrupeeringu tagalasse. 180. diviisil õnnestus ainult kaotusterohkete lahingute hinnaga pääseda ümberpiiramisest ning täielikust purustamisest. Teise Soltsõ pealetungi ning järgnenud taganemisega vähenes 180. diviisi isikkoosseis enam kui 4000 mehe võrra.⁷⁷ Seni suhteliselt hästi säilinud väeosa kandis 25.—28. juulini niisama raskeid kaotusi kui 182. diviis Põhovi all 8.—10. juulini. 180. diviisi kolme polku oli jäänud ainult 500 eesliinivõitlejat.⁷⁸ Tõrjelahingutega taganesid 22. korpuse osad nüüd Perekhoda jõe 20 km Staraja Russast läänes, kust nad korrastamiseks tagasi tõmmati. Nüüd saadi ka tõhusamat täiendust. 180. diviisi saabus tagalast koguni 2753 meest.⁷⁹

Pärast juuli lõpu taganemist oli 11. armee Ilmeni järvega kahte ossa jagatud. 16. korpus tõrjus Ilmeni läänenurgal Novgorodi peale liikuvat vaenlast, ülejäänud väeosad asusid kaitsel järve lõunakaldal. Seoses Novgorodi suuna esmatähtsusega moodustas Looderinde juhatus siin uue, 48. armee, mille koosseisu arvati augusti algusest ka 16. korpus ja 21. tankidiviis.⁸⁰ 11. armee jäi sellega ilma oma kõige tugevamatest osadest. Iseisvate suurte vastupealetungide sooritamiseks ei jätkunud nüüdsest enam jõude. Edasiste võitluste põhiraskus langes 22. korpusele, mis moodustas nüüd 2/3 kogu armee laskurüksuste isikkoosseisust.⁸¹ Eestlaste arv korpuses oli juulikuu jooksul järsult vähenenud. Üpris olulist osa etendasid selles eespool kirjeldatud sündmused ja suhtumine. Hinnanguliselt umbes pooled korpuses olnud eestlastest langesid juulis vangi, neist paljud ülejooksnute või kergesti allaandnutena. Mõistes küll vajadust sõidida sakslaste vastu, puudus paljudel vendumus, mille nimel seda teha. Nüüd järgnes umbusalduse uus, tuntav tõus eestlaste suhtes. See kajastub eriti poliitettekannetes.⁸² Kaotuste nimekirjades pandi teadmata kadunud eesti sõjamehed enamasti kirja kui ülejooksikud ja reeturid.⁸³ Rivissejäänuil oli sellevõrra raskem. Hiljem küll usaldamatus vähenes, eeskätt tänu paljude eesti sõjaväelaste oskuslikule ja vaprale tegutsemisele lahinguis.

Peaaegu kogu augustikuu jätkusid võitlused Staraja Russa lähistel. 3. augustil alustas neli saksa jalaväediviisi otsepealetungi Staraja Russale.⁸⁴ Taas rindele asunud 22. korpus ja teises ešelonis seisnud 202. mehhaniseeritud diviis suruti ägedates heitlustes tagasi ning 6. augustil tungis vastane linna. 11. armee väeosad taganesid Staraja Russa idaservale Polisti jõe taha. Hoolimata järgnenud vasturünnakutest vallutas vaenlane 9. augustil linna lõplikult ning paiskas 11. armee osad Redja jõe taha 7—8 km linnast idas.

Et korvata juuli lõpu ja augusti ebaedu ning kergendada ohtlikku olukorda Novgorodi suunal otsustas Kõrgem Ülemjuhatus kolme armee — 11., 34. ja 48. — ühisjõududega korraldada suure vastupealetungi sakslaste kogu Soltsõ ja Staraja Russa vahelise grupeeringu purustamiseks.⁸⁵ 48. armee sai korralduse anda löök Ilmeni läänenurgalt vastase tagalasse ning kindlustada sellega kogu Saksa grupeeringu ümberpiiramine. Kuid kaks päeva varem, 10. augustil alustas väegrupp «Nord» ise järjekordset

⁷⁶ Samas.

⁷⁷ Samas, l. 6, 10.

⁷⁸ КМА, f. 1110, n. 1, s. 159, l. 50.

⁷⁹ Samas, l. 63, 68.

⁸⁰ Битва за Ленинград 1941—1944. М., 1964, 10.

⁸¹ КМА, f. 357, n. 5973, s. 3, l. 14.

⁸² КМА, f. 357, n. 5984, s. 12, l. 82.

⁸³ КМА, f. 357, n. 5873, s. 8a, l. 19; f. 1110, n. 2, s. 101, l. 1 jj; f. 1110, n. 2, s. 105, l. 1—65; f. 1432, n. 2, s. 7, l. 1 jj.

⁸⁴ КМА, f. 357, n. 5972, s. 14, l. 156.

⁸⁵ Битва за Ленинград, 12.

pealetungi Luugale ja Novgorodile, murdis 48. armee kaitsest läbi ning sundis selle taganema. Hädatarvilik löök tiivalt jäi seega tulemata. 11. ja 34. armeel tuli nüüd loota ainult frontaalpealetungile. 12. augustil alanud operatsioon kulges viiediviisilise 34. armee lõigus edukalt. Armeepõhijõud möödusid Staraja Russast 30 km lõuna poolt ning liikusid nädala ajaga edasi kuni 60 km.⁸⁶ Kogu vastase Ilmeni lõunakaldal asunud väekogumit ähvardas äralõikamine. Seevastu 11. armee 22. korpuse rünnak vahetult Staraja Russa lõigus ebaõnnestus. 3000—4000-mehelised diviisid tühise hulga relvadega peatati. Vasturünnakuga murdis vastane 183. diviisi lahingukorrast läbi ning sundis kogu korpuse taganema.⁸⁷ Taandumine oli halvasti korraldatud, 180. diviisil tuli Lovati jõgi ületada päeva ajal vaenlase tule all.⁸⁸ Koos 183. diviisiga kaotas korpus 10.—15. augustini 5688 meest ja palju sõjatehnikat.⁸⁹

Lovati jõe taga sai korpus 3036 meest täiendust ning üritas seejärel 16. augustil taas pealetungi. Nüüd oli jõudude vahekord soodsam. Vastane oli viinud osa jõude ära võitluseks eduka 34. armeega ning taganes suurema vastupanuta.⁹⁰ Juba 17. augusti õhtuks tungisid korpuse üksused Staraja Russa idaossa, kaotused olid väikesed.⁹¹ Lõplikult muutis aga siinse olukorra lõuna pool, 34. armee lõigus toimuv. Väegrupi «Nord» juhatas läkitas sinna tugeva 56. motoriseeritud korpuse ning alustas lennuväe massilisel toetusel 21. augustil vastupealetungi. Juba 23. augustiks paisati 34. armee tagasi Lovati taha. Vahepeal saavutatud edu likvideerus täielikult. Sellega seoses tuli ümberhaaramisohu tõttu ka 22. korpusel tagasi tõmbuda Lovati jõe taha. Taas tuli kanda raskeid kaotusi, eriti 180. diviisis. Kaitsele asuti Lovati jõe taga — 180. diviis vahetult Staraja Russa suunal ja 182. diviis lõuna pool, Pola küla rajoonis. Jälle saabusid korpusesse marsipataljonid. 180. diviis sai juurde 1100 meest,⁹² lisaks tugevdati teda 182. diviisi 140. polgu ja 28. mehhaniseeritud polguga.⁹³

Juba 15. juulil oli vastu võetud otsus likvideerida laskur-, ratsa- ja mehhaniseeritud korpused kui struktuuriüksused. Arvestades korpuste kokkusulatanud koosseisu oli selline samm igati õigustatud. Nii sai ratsionaalsemalt kasutada juhtivkoosseisu ning komplekteerida väeosi. Rindevõitlustega seotud korpused asuti kaotama järk-järgult. 23. augustil saabus käsk 22. laskurkorpuse juhatuse likvideerimise kohta. Korpuse diviisid allutati otse 11. armeele. Samuti läksid armee alluvusse mõned teised korpuse allüksused (614. suurtükipolk, 202. sapööripataljon).⁹⁴ Mõned tagalaüksused (topograafiarühm jt.) saadeti laiali, osa lülitati diviiside koosseisu. Oma relvastuse kaotanud eriüksused viidi tagalasse ümberformeerimisele (180. diviisis 150. õhutõrjedivisjon ja 627. suurtükipolk, 182. diviisis 14. tankitõrjedivisjon ja 626. suurtükipolk).⁹⁵ Diviiside luure- ja autopataljonid reorganiseeriti vastavateks roodudeks, luureskadronid kaotati. Nüüdsest jätkasid 180. ja 182. diviis ning 614. suurtükipolk sõjateed armee otsealluvuses.

27. augustil alustas vastane Lovati jõelt edasitungi. Algul pidas 180. diviis koos juurdeantud 140. polguga vastu, kuid siis tekitas naabriks olnud 398. polk omavolilise taganemisega rindesse augu, mille kaudu vastane tungis diviisi seljataha.⁹⁶ Taas tuli taganemisel kanda raskeid ka-

⁸⁶ История второй мировой войны, 67.

⁸⁷ КМА, ф. 357, н. 5984, с. 20, л. 19.

⁸⁸ КМА, ф. 1110, н. 1, с. 159, л. 84.

⁸⁹ КМА, ф. 867, н. 1, с. 1, л. 202.

⁹⁰ КМА, 614. suurtükipolgu fond, н. 610 992, с. 1, л. 11.

⁹¹ КМА, ф. 867, н. 1, с. 1, л. 220.

⁹² КМА, ф. 1110, н. 1, с. 159, л. 123.

⁹³ Samas, л. 129.

⁹⁴ КМА, ф. 357, н. 5973, с. 6, л. 116.

⁹⁵ КМА, ф. 357, н. 5973, с. 1, л. 284; ф. 1432, н. 1, с. 168, л. 34.

⁹⁶ КМА, ф. 1110, н. 1, с. 159, л. 126.

tusi. Septembri alguseks surus vastane 180. diviisi üle Pola jõe kirdesse, Ilmeni järve kagunurgale. Siia, järve ja Nevi Mohhi soode vahele jäi 180. diviisi kaitsele mitmeks kuuks. 182. diviis aga võttis augusti lõpul kaitse sisse Pola külast lõunas samanimelise jõe taga. 27. augustil algasid siin Demjanski ja Lõtškovo suunal pealetungiva vastasega ägedad ja kaotusterohted lahingud. Alles sakslaste lõök tiivalt sundis diviisi taganema. Läbi Nevi Mohhi soode jõuti 18. septembriks välja oma tagalasse. Väeosas oli selleks ajaks jäänud vaid 3200 meest. Nüüd saadi lõpuks puhata ja lisandus arvukas täiendus. 18.—23. augustini saabus marsipataljonidega diviisile kokku 5379 meest.⁹⁷ Tänu sellele kasvas 182. diviisi isikkoosseis 8584 meheni⁹⁸ — tunduvalt suuremaks kui kunagi varem pärast Porhovi lahinguid.

Vahepeal muutus teiste endise 22. korpuse diviiside alluvus. 180. diviis, keda lahutas teistest 11. armee üksustest 50 km soid ja vastane, allutati 9. septembril Ilmeni ümbruses sõdivale Novgorodi operatiivgrupile,⁹⁹ 183. diviis lülitati 18. septembrist 27. armee koosseisu.¹⁰⁰

Pärast täienduse laalijagamist ning lühikest puhkust saadeti 182. diviis taas eesliinile Lužno küla piirkonnas. Siin kestsid ägedad lahingud vahelduva eduga kuni oktoobri alguspäevadeni, siis stabiliseerus rinne pikemaks ajaks. Vastase tähelepanu oli nüüdsest pööratud mujale, eeskätt Moskva suunale.

Kuid endise 22. korpuse väeosadesse jäänud eestlaste lahingutee katkes juba septembri lõpul. Punaarmee Poliitilise Peavalitsuse ülema L. Mehliise korralduse alusel 28. septembrist võeti eestlased, lätlased, leedulased, sakslased, poolakad ja ingerisoomlased rindelt ära ning saadeti tagalasse.¹⁰¹ Seesugune otsus pidi põhimõtteliselt vastu võetama tunduvalt varem. Juba 3. septembril nõuti Looderinde direktiiviga väeosadelt aruandeid Baltikumi rahvaste ja poolakate kohta.¹⁰² Siin oli ilmselt tegemist umbusaldusavaldusega aastail 1939—1940 NSV Liiduga ühendatud alade kodanike suhtes. Seda tõendavad nii asjakohaste korralduste sõnastus¹⁰³ kui ka asjaolu, et ärasaatmisel oli esmatähtis sõjaväelaste endine elukoht. Viimasest lähtudes kõrvaldati rindelt ka üksikuid venelasi ja juute, samal ajal kui varem NSV Liidus elanud eestlased ja poolakad jäid edasi teenima.¹⁰⁴

Septembri lõpuks oli 180. diviisi jäänud ainult 114¹⁰⁵ ja 614. suurtükipolku 128 eestlast, sh. 21 ohvitseri.¹⁰⁶ 182. diviisis teenis veel vaid 22 eesti ohvitseri, nende seas ainult kaks vanemohvitseri (majorid).¹⁰⁷ 182. diviisi kolme laskurpolku oli jäänud kokku 6 ohvitseri.¹⁰⁸ Kokku on hinnatud eestlaste arvu septembri lõpul endise 22. korpuse väeosades enam kui 500-le.¹⁰⁹ Osa eestlasi oli tagalasse sattunud juba varem, peamiselt koos oma ümberformeerimisele saadetud üksustega või haavatuna. Enamik rivijäänud eesti sõjaväelasi jätkas hiljem teenistust 8. Eesti laskurkorpuses.

Hinnanguliselt sai juulis-septembris surma või haavata 1500—2000 korpuse eestlasest ohvitseri ja sõdurit. Pihkva, Königsbergi jt. Saksa sõjavangilaagrites registreeriti kokku 5112 1941. aasta suvel vangisattunud

⁹⁷ KMA, f. 1432, n. 1, s. 103, l. 31, 32.

⁹⁸ KMA, f. 357, n. 5984, s. 20, l. 79.

⁹⁹ KMA, f. 357, n. 5973, s. 1, l. 185.

¹⁰⁰ KMA, f. 357, n. 5973, s. 6, l. 78.

¹⁰¹ KMA, f. 1110, n. 1, s. 159, l. 249; f. 1432, n. 2, s. 115, l. 26.

¹⁰² KMA, f. 357, n. 5973, s. 1, l. 196.

¹⁰³ KMA, 614. suurtükipolgu fond, n. 18 322c, s. 3, l. 1.

¹⁰⁴ KMA, f. 1110, n. 1, s. 159, l. 249; f. 1432, n. 1, s. 103, l. 53.

¹⁰⁵ KMA, f. 1110, n. 1, s. 159, l. 249, 250.

¹⁰⁶ KMA, 614. suurtükipolgu fond, n. 18 322c, s. 3, l. 5; n. 23 008, s. 9, l. 174.

¹⁰⁷ KMA, f. 1432, n. 2, s. 6, l. 181; s. 115, l. 26.

¹⁰⁸ KMA, f. 1432, n. 2, s. 115, l. 26.

¹⁰⁹ Eesti rahvas, 261.

eestlast, kusjuures enamik neist (4419 meest) on teada ka nimeliselt.¹¹⁰ Nimekirjad puuduvad Pihkva ja mõne väiksema laagri kohta. Kuid säilinud materjalides leidub ka tsiviilisikute ja NSV Liidu eestlaste nimesid. Nemad ei tarvitsenud kuuluda 22. korpusesse. Seda arvestades tuleb sõja ajal avaldatud arvu korpusest vangilangenud eesti sõjaväelaste kohta — 4500 — pidada igati usaldusväärseks. Enamik neist vabanes juba 1941. aasta augustis ja novembris-detsembris. Samuti lasti koju lätlased, leedulased, ukrainlasi ja valgevenelasi.¹¹¹ Kahtlemata mõjutas rindelejäädud eestlastest 63% vangisattumist suhtumine nõukogude võimu ja Punaarmeele. Kuid see ei olnud kindlasti ainupõhjus. Rasketes taandumislahingute ajal oli vangilangenute suur hulk tavaline. Kokku sattus 1941. aasta teisel poolel sõjavangi 3,9 miljonit punaarmeelest ehk tunduvalt rohkem, kui oli rindel langenuid.¹¹² 11. armeele kokku ületas 10. juulist kuni 25. augustini teadmata kadunutena märgitute hulk peaaegu viis korda kindlalt teada surmasaanute arvu.¹¹³

Tabel 6

180. ja 182. diviisi inimkaotused 1941. aasta juulis-septembris *

	Juulis	Augustis	Septembris	Kokku
180. diviis	6500	4603	1000**	12 100
182. diviis	7360***	1970	2948	12 278

* KMA, f. 357, n. 5973, s. 2, l. 10; f. 357, n. 5984, s. 18, l. 20, 37; f. 1110, n. 1, s. 159, l. 30, 41, 44, 53, 137, 212, 247; f. 1432, n. 1, s. 66, l. 1, 2, 5, 48, 49, 88, 89, 144, 163.

** Hinnang osaliselt leidunud andmete alusel.

*** Teistel andmetel 8785.

Kokku kaotasid 180. ja 182. diviisi juuli-, augusti- ja septembrilahinguis üle 24 000 mehe (tab. 6), korpus tervikuna (ilma 183. diviisita) aga hinnanguliselt 26 000—27 000. Enam kui pooled neist pandi kirja teadmata kadunutena. Käsitletud lahingute perioodil said 180. ja 182. diviis kokku täiendust tagalast vähemalt 11 000 meest, lisaks mitmeid väiksemaid rindeüksusi. Kuid tagalast tuleval täiendusel puudus tavaliselt igasugune lahingukogemus ning väga tihti ka vähegi rahuldav relvastus ja väljajõpe. Kohe rasketesse võitlustesse paisatuna kahanes uute meeste hulk kiiresti. Kogenud rindemeestest valitses laskurpolkudes pidevalt suur puudus.

22. korpuse väeosad kandsid pearaskust kõigis 11. armee kaotusterohkemais lahinguis: Porhovi all, taganemisel juuli lõpunädalal Perehoda jõele, võitlustes Staraja Russa ümbruses, Lovati ning Pola jõel ja Lužno piirkonnas. Juulis ja augustis langes 180. ja 182. diviisi arvele kuni 40% kogu 11. armee kaotustest (ilma 41. korpusest)¹¹⁴ (tab. 6). Suurem osa ajast tuli korpuse diviisidel sõdida 1/3—1/4 koosseisuga, diviisi raskerelvade tulejõud jäi tavaliselt märgatavalt alla isegi Saksa jalaväerügemen-

¹¹⁰ ENSV ORKA, f. R-1606, n. 1, s. 424 tervelt; f. R-358, n. 2, s. 2, l. 54, 56.

¹¹¹ Козлов В. И. О людских потерях Советского Союза в Великой Отечественной войне 1941—1945 гг. // История СССР, 1989, nr. 2, 135.

¹¹² Совершенно секретно! Только для командования! Документы и материалы. М., 1967, 102; Соколов Б. В. О соотношении потерь в людях и боевой технике на советско-германском фронте в годы Великой Отечественной войны // Вопросы истории, 1988, nr. 9, 120, 122.

¹¹³ KMA, f. 357, n. 5984, s. 158, l. 94.

¹¹⁴ Samas.

dile ja kuulipildujate hulk ei küündinud sagedasti vastase pataljoni määrustikekohase varustuseni. Teoreetiliselt kuulusid 180. ja 182. diviis juba juulist «purustatute» kategooriasse. Kuid analoogilises olukorras sõdis 1941. aasta suvel palju väeosi, mille rindelt väljavahetamiseks puudus võimalus. Vähenes täiendus relvade näol ei korvanud kaugeltki kaotusi. Näiteks 182. diviis sai juulist septembrini juurde 255 kuulipildujat ning 9 välisuurtükki, samal ajal kaotati erinevail põhjusil vastavalt 451 ja 58 relva.¹¹⁵ Diviisidele antud täiendus koosnes enamasti kergetest kahuritest ja väheefektiivsetest 50-millimeetristest miinipildujatest.

Eestlaste osalemist 1941. aasta suvelahinguis mõjutas nii üldolukord Nõukogude—Saksa rindel kui ka viimasel sõjaeelsel aastal Eestis toimunu. Üldhinnangud 22. korpuse ajaloole on olnud olenevalt kirjutamiskohast ja -ajast täiesti vastandlikud, võimendades kas ühte või teist külge. Kõigi olulisemate probleemide põhjalikum uurimine seisab siin veel ees.

¹¹⁵ КМА, ф. 1432, н. 1, с. 135, л. 1—8.

Esitanud J. Kahk

*Eesti Teaduste Akadeemia
Ajaloos Instituut*

Toimetusse saabunud
20. VI 1989

Том НЫММ

22-Й ЭСТОНСКИЙ ТЕРРИТОРИАЛЬНЫЙ КОРПУС В 1940—1941 ГОДАХ

Статья носит обзорный характер. Она посвящена вопросам формирования и боевому пути 22-го территориального корпуса — единственной эстонской регулярной части Красной Армии в 1940—1941 гг. Главное внимание уделяется менее изученным аспектам — личному составу, вооруженности и боевым потерям корпуса.

В конце августа—начале сентября 1940 г. во всех трех прибалтийских республиках были сформированы на базе существовавших вооруженных сил территориальные корпуса. Эстонский корпус в количестве 10 тысяч человек, в том числе и командный состав, был укомплектован в основном из офицеров и солдат бывшей эстонской армии и снабжен материальной частью старого образца. В 1941 г. корпусу передали из Красной Армии значительное количество пушек. Однако ни большая часть полевых орудий, ни стрелкового оружия, ни прочей военной техники не отвечала требованиям дня. Основная же часть современного вооружения бывшей эстонской армии (противотанковые ружья, пистолеты-пулеметы, винтовки Маузера, часть зенитных и противотанковых пушек) у корпуса была изъята.

В последний предвоенный год численность эстонцев в корпусе постепенно уменьшалась, так как нового призыва из Прибалтики на действительную службу не последовало, а в мае—июне 1941 г. было уволено в запас 1100 военнослужащих срочной службы. Сместили и более 300 офицеров, причем большинство из них арестовали. Заменяли весь руководящий состав корпуса. В самом начале войны в корпус влилось более 20 тысяч русских призывников. В связи со всем этим доля эстонцев сократилась до 26%.

В начале войны корпус переправили из Эстонии в Псковскую область, где он в составе 11-й армии занял оборону в районе Порхово. 8 июля здесь завязались кровопролитные бои с наступающими немецкими частями группы армий «Север». Корпус был отброшен, некоторые его части разбиты. За одну неделю боев корпус потерял 5 тысяч человек. Последовало полуторамесячное с тяжелыми боями отступление в направлении Старой Руссы. За июль—сентябрь 1941 г. две дивизии корпуса потеряли 24300 человек, из них 2000 эстонцев-военнослужащих было убито и ранено, 4500 попало в немецкий плен.

Причина такого положения видится в общей предвоенной политике. Подозрительное отношение к коренному населению, массовые репрессии против мирных жителей и военных далеко не способствовали желанию эстонцев сражаться на стороне Красной Армии.

В конце сентября 1941 г. оставшиеся в строю 500 эстонцев, а также латыши и литовцы были сняты с фронта и отправлены в тыл. Подоплека была той же — недоверие к солдатам из Прибалтики. Следующую эстонскую регулярную часть — 8-й стрелковый корпус — направили на фронт только в декабре 1942 г.

*Институт истории
Академии наук Эстонии*

Поступила в редакцию
20/VI 1989

**DAS 22. ESTNISCHE TERRITORIALKORPS
IN DEN JAHREN 1940—1941**

Das 22. Territorialkorps war die einzige estnische Reguläreinheit in der Roten Armee in den Jahren 1940—1941. Im vorliegenden Artikel gibt man eine Übersicht über die Aufstellung und Kampfhandlungen des Korps, wobei die Hauptaufmerksamkeit den bisher wenig erforschten Problemen gilt — Personalbestand, Aufrüstung und Verluste.

Ende August — Anfang September 1940 werden die Armeen der baltischen Länder in die Territorialkorps umgestaltet, die bisherigen Streitkräfte werden liquidiert. Zuerst wird das 22. estnische Territorialkorps mit Ist-Stärke von 10 000 Mann meistens mit den Soldaten der estnischen Armee komplettiert und mit alten Waffen ausgerüstet. Trotz den späteren Aufrüstungsergänzungen entsprach die Bewaffnung des Korps zu Anfang des Krieges nicht den Erfordernissen. Die Handfeuerwaffen, die Mehrzahl der Feldgeschütze, Flugzeuge der Fliegerstaffel waren veraltet. Viele moderne Waffen der ehemaligen estnischen Armee (Maschinenpistolen, Mauser-Gewehre, Panzerbüchsen, Spähwagen, ein Teil der Flieger- und Panzerabwehrkanonen) wurden abgenommen.

Im letzten Vorkriegsjahr wurde in den baltischen Ländern keine Mobilmachung der Rekruten durchgeführt. Die Zahl der Esten im Korps verminderte sich folgerichtig. Im Mai — Juni 1941 wurden noch 1100 estnische Wehrpflichtige entlassen, über 300 Offiziere beseitigt und verhaftet. Die estnische Korpsleitung wurde völlig abgelöst. Der Korpsbestand wurde mit mehr als 20 000 russischen Rekruten ergänzt. Damit sank der Anteil der Esten in der Einheit auf 26%.

Ende Juni dislozierte das Korps in das Gebiet Pskow. Unter der 11. Armee nahm das Korps die Positionen in der Gegend Porchow ein. Am 8. Juli 1941 fingen hier die schweren Schlachten mit der deutschen Heeresgruppe «Nord» an. Das Korps wurde zurückgeschlagen, es verlor während einer Woche 5000 Mann, einige Kampfeinheiten des Korps wurden vernichtet. In den darauf folgenden verlustreichen Defensivkämpfen mußte das Korps sich zurückziehen.

Zwei Divisionen des Korps verloren im Juli — September 1941 mehr als 24 300 Mann, darunter etwa 2000 Esten. 4500 estnische Soldaten gerieten in Gefangenschaft. Eine wesentliche Rolle hatte die damalige Sowjetpolitik in den baltischen Staaten gespielt. Es herrschte eine allgemeine mißtrauische Einstellung gegenüber den Esten, die von Massenverhaftungen der Zivilbevölkerung und Offiziere begleitet wurde. Diese Faktoren verminderten den Eifer der estnischen Soldaten, auf der Seite der Roten Armee zu kämpfen.

Die in den Truppen gebliebenen 500 Esten, wie auch die Letten und Litauer, wurden Ende September 1941 wegen Mißtrauen von der Front entnommen und ins Hinterland gezogen. Die folgende estnische Reguläreinheit — das 8. Schützenkorps wurde erst im Dezember 1942 an die Front geschickt.

*Institut für Geschichtsforschung
der Estnischen Akademie der Wissenschaften*

Eingegangen
am 20. Juni 1989